

वधूशिक्षामा छचल्किएको समाजपरक दृष्टि

डा. नेत्रप्रसाद न्यौपाने^१

सार

भानुभक्त आचार्य प्राथमिककालीन नेपाली साहित्यका सर्वाधिक चर्चित अनि विशिष्ट व्यक्ति हुन् । माध्यमिककालीन कवि मोतीराम भट्टद्वारा 'भानुभक्तको जीवन चरित्र' नामक कृतिका माध्यमबाट भानुभक्तको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका विषयमा प्रकाश पारिएपछि उनको साहित्यिक व्यक्तित्व अझ प्रस्ट हुन गएको हो । मोतीराम, देवकोटाप्रभृति धेरै कविहरूले पनि प्राथमिककालीन अन्य कविहरूका तुलनामा भानुभक्तका कृतिहरू गुणात्मक रूपमा सबल/उच्च रहेको भन्ने साहित्यिक दृष्टिकोण प्रकट गरेका छन् । यसै पृष्ठभूमिमा भानु नै आदिकवि थिए भन्ने विषयमा पुष्टि भएको छ । मूलतः प्रस्तुत आलेखमा 'वधूशिक्षा' (१९१९) कृतिमा निहित सामाजिक पक्षको चर्चासहित यसको संरचनागत पृष्ठभूमि तथा विषयवस्तुगत भावमाथि प्रकाश पारिएको छ ।

मुख्य शब्दावली : अध्यात्म, जीवन र जगत्, प्राथमिककाल, मानवधर्म, वधूशिक्षा, वैदिक आदर्श, आदि ।

१. पृष्ठभूमि

नेपाली वाङ्मय क्षेत्रमा भानुभक्त आचार्य (वि.सं. १८७१-१९२६) को एउटा बेग्लै र विशिष्ट स्थान छ । प्राथमिककालीन नेपाली साहित्यिक सर्जकहरूमा यिनी सर्वाधिक चर्चित त भए नै यिनको आगमनकै कारण नेपाली वाङ्मयले आजको समृद्ध स्वरूप लिन सक्यो भन्ने कुरामा प्रायः सबै समालोचक र सर्जकहरूको एउटै राय पाइन्छ । उत्तरवर्ती नेपाली साहित्यमा एउटा बेग्लै धार र मोडको

^१ विश्वविद्यालय क्याम्पस, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

प्रतिनिधित्व गर्ने मोतीराम भट्ट, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाप्रभृति समालोचक एवम् सर्जकहरूले भानुका काव्यकृतिहरूका सम्बन्धमा मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्दै यिनका साहित्यिक योगदानको विशेष महत्त्व रहेको उल्लेख गरेका छन्। खासगरी कवि मोतिराम भट्टले 'भानुभक्तको जीवनचरित्र' (वि.सं. १९४८) ग्रन्थबाट जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वहरूका सम्बन्धमा खोजमूलक विशद् चर्चा गरेपछि, साहित्यिक जगत्मा भानुभक्त ज्यादा चर्चामा आएका हुन्। भक्तिधारामा काव्य सृजना गर्ने भानुभक्तका समकालीन अन्य कविहरूमा इन्दिरस, विद्यारण्य केसरी, वसन्त शर्मा, यदुनाथ पोख्र्याल, रघुनाथ पोख्र्याल, पतञ्जलि गजुय्यालप्रभृति कविहरू देखिएका छन्। तर, यी कविहरूमध्ये भानु यस्ता कवि भए, जसले तत्कालीन अवस्थामा 'रामायण' (वि.सं. १९०९) जस्तो महाकाव्य सिर्जना गर्नुका अतिरिक्त अन्य धेरै मौलिक फुटकर कविताहरू पनि रचना गरे (आचार्य, २०२३ : ४८)। साथै उल्लेखनीय कुरा यो रह्यो कि समकालीन अरू कविहरूको तुलनामा यिनी काव्य-साहित्यमा गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै दृष्टिबाट उच्च रहे (न्यौपाने, २०७० : २६)।

यसै पृष्ठभूमिमा भानुभक्त पूर्व पनि प्राथमिककालीन नेपाली साहित्यमा अन्य धेरै कविहरू स्थापित भइसकेको सन्दर्भलाई बेवास्ता गरी एकाएक भानुभक्तलाई आदिकविको पगरी किन गुथाइयो जस्ता तर्क र बहसहरू साहित्य जगत्मा अहिले पनि चल्ने गरेका छन्। तर, 'रामायण' (महाकाव्य वि.सं. १९०९), 'भक्तमाला' (वि.सं. १९१० तिर), 'प्रश्नोत्तर माला' (वि.सं. १९१० तिर), 'वधूशिक्षा' (वि.सं. १९१९), 'रामगीता' (वि.सं. १९२५ तिर) जस्ता सारगर्भित, सरल, अनूदित एवम् मौलिक काव्य-ग्रन्थहरू भानुभक्तद्वारा सृजना गरिनु र त्यही स्तरमा अन्य समकालीन कविहरूका सृजना/रचना नभएको पृष्ठभूमिमा भानु नै आदिकवित्व पद लिन समर्थ भएका छन् भनी समालोचकहरू भन्ने गर्छन् (न्यौपाने, २०७० : २६)। यो पनि स्मरणीय छ कि भानुभक्तका थुप्रै मौलिक फुटकर काव्य-रचनाहरू उनका पूर्ववर्ती अन्य कविहरूका तुलनामा पनि विशिष्ट छन्। राष्ट्रियताले ओतप्रोत भएको 'चपला अबला...' नामक फुटकर कविता, प्रकृति वर्णनका दुई श्लोकी 'बालाजी कविता', छोरा रमानाथको व्रतबन्धका निम्ति आग्रहपूर्वक रचना गरिएको व्यङ्ग्यविनोदी तीन श्लोकी कविता, एक श्लोकी 'लामुखुटे...', जस्ता तीन दर्जनभन्दा अधिक फुटकर कविताहरू (फुटकर एवम् मुक्तक कविताहरू) तत्कालीन अन्य कविहरूका रचनाहरूभन्दा बेग्लै र विशिष्ट छन्। अतः प्राथमिककालीन कविता साहित्यका वीर र भक्ति धाराका विभिन्न कविहरूका काव्य-सृजनाहरूभन्दा भानुभक्तका काव्यहरू गुणात्मक, कलात्मक दुवै सन्दर्भबाट विशेष भएकाले पनि समालोचकहरूका दृष्टिमा यिनी आदिकवित्व उपाधि लिन समर्थ भएका हुन्।

२. उद्देश्य

प्रस्तुत आलेखमा भानुभक्त आचार्यको 'वधूशिक्षा' काव्य-कृतिमा निहित शिल्प, संरचना, विषयवस्तु/भावमा केन्द्रित रही विवेचना गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। अतः यसका उद्देश्यहरू देहायबमोजिम छन् :

(क) 'वधूशिक्षा' काव्य-कृतिको पृष्ठभूमिलाई औल्याउनु।

(ख) प्रस्तुत कृतिको शिल्प-शैली, संरचना र विषयवस्तुमाथि प्रकाश पार्नु।

३. विधि

प्रस्तुत समीक्षित लेखलाई पूर्णता दिन प्राथमिक एवम् द्वितीयक स्रोत सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ र यी सामग्रीहरूमध्ये 'वधूशिक्षा' कृतिमा मात्र केन्द्रित भई सङ्कलन गरिएका सामग्री/धारणाहरू प्राथमिक स्रोत सामग्री हुन् भने भानुभक्तका सन्दर्भमा अन्य समीक्षकहरूद्वारा समीक्षा गरिएका लेखकहरूलाई आधार मानी सङ्कलन गरिएका विषयवस्तुहरू द्वितीयक स्रोत सामग्रीहरू हुन् । अतः यिनै स्रोत सामग्रीका केन्द्रीयतामा मूलतः वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक विधिहरूको अवलम्बन गरी लेखलाई पूर्णता दिइएको छ ।

४. संरचना र शिल्प

'वधूशिक्षा' (वि.सं. १९१९) नीतिमूलक औपदेशिक काव्यका रूपमा स्थापित छ । नारीहरूलाई केन्द्रमा राखी अनेक उपदेश, दृष्टान्तहरूका साथ समाज र परिवारलाई सुसंस्कृत र सभ्य बनाउने चेष्टा राखिएकाले समाजमा यस काव्यको विशेष महत्त्व रहेको छ । वैदिक आदर्श र संस्कृतिका आडमा चल्ने भानुले प्रस्तुत काव्यका माध्यमबाट तत्कालीन परिस्थितिलाई समेटेर जुन दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ती समसामयिक, गतिशील र समाजोपयोगी देखिन्छन् । आजभन्दा करिब १५० वर्ष अगाडिको नेपाली ग्रामीण समाजमा रहेका नारीहरूलाई मर्यादित गराउनका निम्ति प्रकट गरिएका ती विचार र वाणीहरू अहिलेको परिवेशमा पनि उत्तिकै पठनीय र ग्रहणीय छन् । मित्र तारापतिका घरमा बास बस्दै गरेका भानुभक्त जब सासू र बुहारीबीचको दन्तबभानले निदाउन पाएनन्, त्यही उद्वेगमा र त्यसै रातमा यस कृतिको सृजना गरिएको थियो । प्रस्तुत कृति 'प्रस्तावना' र 'उपदेश' गरी दुई वैचारिक खण्डमा निर्मित गरिएको पाइन्छ । प्रस्तावना खण्डका तीन श्लोकहरूमध्ये आरम्भका चार पङ्क्तियुक्त दुई श्लोकहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा र चार पङ्क्तियुक्त अन्तिम एक श्लोक मालिनी छन्दमा रचना गरिएको छ । प्रस्तुत प्रस्तावनाका निहित भावहरू आफू अतिथि हुँदाहुँदै उपदेश दिनु राम्रो नमानिए पनि मित्रका नाताले उपदेश दिइएको र यसमा स्वयम् भानु क्षमाप्रार्थी बनेको सन्दर्भको उल्लेख छ । साथै प्रस्तावनामा कविले यो पनि उल्लेख गरेका छन् कि कुनै घर-गृहस्थहरू भौतिक रूपमा सम्पन्न छन् र यदि त्यस घरका नारीहरू खराब छन् भने त्यस्तो वैभव एवम् ऐश्वर्यको कुनै अर्थ रहँदैन ।

कृतिको 'उपदेश' खण्ड ३३ श्लोकमा निर्मित छ र 'प्रस्तावना' खण्डको ३ श्लोकसहित समग्रमा 'वधूशिक्षा' ३६ श्लोकहरूमा पूर्ण भएको देखिन्छ । शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, मालिनी गरी ३ वार्णिक छन्दहरूको उपयोग गरिएको भए पनि प्रस्तुत कृति अधिकांशतः शार्दूलविक्रीडित छन्दमै पूर्ण गरिएको छ । अभिव्यक्तिको सरल प्रस्तुति मात्र होइन, यसमा सरसता, रोचकता र सुन्दरताको त्रिवेणी प्रवाह देख्न सकिन्छ । काव्यमा 'औटन', 'माफिक', 'बिन्ती', 'बहुत', 'बढिया', 'जाहेर', 'बमोजिम', 'नजर', 'बात' जस्ता हिन्दी/उर्दू आगन्तुक शब्दहरू र 'लिप्तै-पोत्तै', 'थान्को-मान्को', 'दुना-टपरी', 'बोहोता' 'कसिङ्गर' जस्ता भर्रा नेपाली शब्दहरूको संयोजन गरिएको छ । यसअतिरिक्त 'खान्या', 'तन्या', 'सुकाउन्या', 'पैन्न्या', 'आया', 'गया', 'खाया', 'बनाजाँ', 'जनाजाँ', 'दियाको' जस्ता अवधी र भोजपुरी भाषागत प्रभाव समेटिएको तर नेपाली भाषाअन्तर्गत माझाली, वरपश्चिमा, मझपश्चिमा जस्ता

भाषिकागत क्रियाको प्रयोग गरिएको छ । शब्दालङ्कारतिर दृष्टि दिँदा काव्यमा अन्त्यानुप्रासको सघन संयोजन छ भने दृष्टान्त र उपमा जस्ता अर्थालङ्कारको आंशिक संयोजन गरिएको छ (थापा, २०५० : १०३) । यस हिसाबले 'वधूशिक्षा' अलङ्कारद्वारा सुसज्जित र सम्पन्न नै देखिन्छ । कुनै घटना र विषयभित्र समन्वित दृष्टिकोणहरू प्रकट गरेर सामान्य पाठकले पनि बुझ्ने जुन सरल भावको अभिव्यक्त गरिएको छ, त्यसले गर्दा यो कृति सहज, स्वाभाविक छ, नै नैतिक र औपदेशिक सन्दर्भका दृष्टिले पनि यो कृति चर्चाका शिखरमा नै रहेको पाइन्छ ।

५. विषयवस्तु

प्रस्तुत ग्रन्थमा प्रतिपादन गरेका विषयवस्तुहरू घरपरिवार, गृहस्थ समाज, पौरस्त्य संस्कृति र यससँग सम्बद्ध आदर्शहरू रहेका छन् । यिनै विषयका केन्द्रमा 'वधूशिक्षा' काव्यको प्रतिपादन भएको पाइन्छ । प्रस्तुत कृतिका विषयले खासगरी विवाहित नारीहरूलाई लक्षित गरी उनीहरूलाई सुसंस्कारित, सभ्य र मर्यादित गराउन चाहेको छ । मातृशक्ति मर्यादित हुन गए स्वभावतः सामाजिक संरचना सुन्दर बन्ने अवधारणा प्रकट गरिएको छ । काव्यमा नारीहरू प्रातः कालमा उठी सर्वप्रथम ईश्वर चिन्तन गर्नु, अनि स्नानादि नित्यकर्म सकेपछि घरमा रहेका आफूभन्दा मान्यजनहरूलाई अभिवादन गरी घरमा आएका योगीहरूलाई मुष्टिदान दिऊन् र घरआँगन कोठा-चोटा सफा गर्दै पूजासामग्रीका साथ भातभान्साको व्यवस्था गरी सर्वप्रथम बालवृद्धहरूलाई र आफूभन्दा माथिका मान्यजनहरूलाई खुवाउँदै अन्त्यमा भोजनादि कार्य गर्नुजस्ता नैतिक एवम् आदर्श कर्मको उपदेश गरिएको छ । घरका नोकरचाकरहरूलाई मीठो मुखले अह्वाऊन्, पतिलाई हृदयतः आदर गर्नु, गच्छेअनुसार पूजाव्रतादि सानाठूला कर्म र उपासना गर्नु, विनाप्रयोजन कसैसँग सामान्य वस्तुको याचना नगरनु, विनाकाम अर्काको घरमा नजाऊन् र दुःखी जनहरू र केटाकेटीहरूमा दयामाया गर्नु जस्ता असल नारी कर्तव्यका सन्दर्भहरूलाई काव्यद्वारा स्मरण गराइएको छ । यस्तै सन्ध्या समय होस् वा दिवा समय, घरमा आएका अतिथि पाहुनाहरूको र इष्टमित्रहरूको सेवा गर्नु हिन्दू नारीहरूको ठूलो धर्म भएको उल्लेख गर्दै कविले सत्यलाई अँगाल्न र असत्यलाई वर्जन गर्नसमेत काव्यद्वारा निर्देश गरेका छन् । घरमा पाल्नु जनावर जस्तै : गाई, भैंसी, कुकुर, बिरालाप्रभृति प्राणीहरूमा दयादृष्टिका साथ उनीहरूको उचित आहार मिलाउन आग्रह गरिएको छ र घरमा बढी भएको अन्न भोजन र वस्त्रादिहरू दुःखी विपन्नहरूलाई बाँड्नु भन्ने मानव-सेवाका विषयमाथि पनि प्रकाश पारिएको छ । खासगरी नारीहरूलाई कर्म र कर्तव्यमा लाग्न प्रेरणा दिइएको प्रस्तुत काव्यकृतिमा पतिसेवा, सासू र ससुराहरूको सेवा नै ठूलो मानव-धर्म भएको उल्लेख गरिएको छ । नारीहरू एकलै नहाँसून्, यदि फुर्सदका महत्त्वपूर्ण समयमा पनि उनीहरू समूह जुटाएरै हाँस्न र ख्यालठट्टा गर्न थाले भने घरको सारा काम चौपट हुनेछ भन्दै कविले यस्तो समयमा उनीहरूले बत्ती कातेर समयको सदुपयोग गर्न सक्छन् भन्ने आग्रहसहित आफ्नो दृष्टिकोण राखेका छन् । अतः यी कुराहरूमाथि महत्त्व नदिई वा उपेक्षा गरी यदि हाँसेर घर र गृहस्थलाई डामाडोल गर्छन् भने ती नारीहरू कर्महीन र कुलटा (वेश्या) हुन्छन् भनी कविले आफ्नो धारणालाई अगाडि ल्याएका छन् । मीठा र मधुर वचनहरू नारीहरूका सौन्दर्य भएको चर्चाका साथ टीका, आभूषण आदिद्वारा उनीहरू सुसज्जित बन्नुपर्ने परोक्ष सन्देशलाई पनि काव्यद्वारा अभिव्यञ्जित

गराइएको छ। अतः हिन्दू धर्म र संस्कृतिका आडमा नारीहरूलाई अनुशासित, मर्यादित बनाएर मानवीय सभ्यतालाई अझ भनी परिवार र समाजलाई उन्नत पार्न दिइएका काव्यात्मक यी उपदेशहरू २१ औं सदीको विद्यमान समाज र सभ्यताका निम्ति पनि बहुपयोगी र मूल्यवान् देखिन्छन्।

६. विशिष्ट पङ्क्तिहरूमा निहित केही प्रवृत्तिगत विशेषता

‘वधूशिक्षा’ मा प्रकट भएका केही नवीन विचार र दृष्टिकोण यस्ता छन्, जसले मानिसलाई आध्यात्मिक विषयका सन्दर्भबाट मानवीय मूल्यबोध गर्न र पुनः मानवीय मूल्यबोधका प्रसङ्गबाटै उनीहरूलाई अध्यात्म दर्शनतिर विचरण गर्न सहयोग पुऱ्याइरहेका छन्। काव्याङ्कित भानुका अध्यात्मवादी दृष्टि र मानवतावादी दृष्टिकोणहरू एक-अर्काका पूरक भएर आएका पाइन्छन्। ब्रह्ममुहूर्तमा उठी ईश्वरको ध्यान गर्दै यस्तो ईश्वर-भक्तिको अध्यात्म भावलाई पतिभक्तिमा रूपान्तरण गर्ने भन्ने कविको निम्नोक्त कथन वैदिक एवम् औपनिषदिक दर्शनका निकट पाइन्छन्। मानिसका तरङ्कित, तरल अनेक विषय र संवेगहरूलाई वा यस्ता स्वाभाविक मानवीय वृत्तिहरूलाई एकातिरबाट अर्को विषयतर्फ मोड्ने अझ भनी ईश्वर भक्ति र आराधनामा जोड्ने यस्तो योगवृत्ति पौरस्त्य अध्यात्म दर्शनका विशेषताहरू हुन् :-

“प्रातः काल महाँ उठेर पहिले ध्यान ईश्वरकै गरून्,
सो ईश्वर पति हुन् भनेर पछि त्यो भक्ति पतीमा धरून् ॥
भक्तीले पति ईश्वरै भनी बुझ्नु पाउ तलैमा परून्
पूजा हो पतिको भनेर घरका काममा अगाडी सरून् ॥” (वधूशिक्षा, उपदेश, श्लोक १)

उल्लिखित काव्य पङ्क्तिका आशयभित्र ईश्वरभक्तिका आध्यात्मिक कुरामात्र होइन त्यहाँ निस्वार्थ मानव-धर्म र कर्तव्यका सन्दर्भ पनि जोडिएका छन्। सेवा र परोपकारका उच्च आदर्शका माध्यमबाट मानिसले आफूलाई ईश्वरीय तहमा उठाउन सक्ने र अन्ततः उसका सत्य र स्वच्छ कर्महरूले जगत्को कल्याण हुने मानवतावादी दर्शनको अभिव्यञ्जन पनि त्यहाँ भएको पाइन्छ।

नारीहरूलाई केन्द्रीय प्रतिपाद्य विषय बनाई पुरुष पात्रहरूलाई पनि अति उपयोगी हुने मानवधर्मका सन्दर्भहरू; निःस्वार्थ सेवाका प्रसङ्गहरू दया; माया र परोपकारका भावहरू; सत्य, शिव र सुन्दरका विषयहरू काव्यमा यत्रतत्र उठाइएको छ। जगत् र जीवनलाई निरापद र सुखी बनाउन केवल मानव-सेवा मात्र होइन यसअतिरिक्त पशुपक्षीलगायत प्राणी र वनस्पति जगत्को समेत संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नमा मानवीय सीप, साधन र विवेकको उपयोग हुनुपर्ने कुरालाई जोड दिइएको छ। अतः कविको चिन्तनको तह भौतिकताभन्दा उच्च हुँदै मानव-धर्मका केन्द्रबाट आध्यात्मिकतातिर मोडिएको पाइन्छ। प्रत्यक्षतः वधूलाई शिक्षा, ज्ञान दिएजस्तो गरी प्रकारान्तर तरिकाबाट वा परोक्षतः सम्पूर्ण मानिसहरूलाई आ-आफ्ना कर्म र कर्तव्यमा संलग्न गराउन अभिप्रेरित गर्ने निम्नोक्त काव्यिक दृष्टिकोण, विचार र चिन्तनहरू पनि मानव मूल्यबोधी, उच्च आदर्शयुक्त र आध्यात्मिक प्रकृतिका पाइन्छन् :-

“पाहना जति आउँछन् घरमहाँ दर्जा छ तिनको जति,
सो जानेर उसै बमोजिम गरोस् मज्याद् नचूकोस् रति ॥” (वधूशिक्षा, उपदेश, १६ श्लोक)

“साँचो बोल्नु नबोल्नु बात कहिल्यै भूटो भन्याको रति,
आखिर मर्नु छ पाउनु छ उति फल यहाँ गन्याको जति ॥” (वधूशिक्षा, उपदेश, १७ श्लोक)

“कस्तै अल्लमला रहोस् घरमहाँ आया जगाया अलक् ।

जोगी जङ्गमले भन्या मुठि दिनु ढीलो नगर्नु पलक् ॥” (वधूशिक्षा, उपदेश, ४ श्लोक)

“मानिसको त बताउँ क्या अब विचार पक्षी पशूको पनी,

पाल्याको छ भन्या तुरन्त बुझनु क्या आज खायो भनी ।” (वधूशिक्षा, उपदेश, श्लोक २०)

अतिथि सत्कार, योगीहरूलाई मुष्टिदान, सत्य वचन, प्राणीहरूको संरक्षण र उनीहरूमाथि दयादृष्टि जस्ता असल कर्म र सत्य भावनाहरूतिर जीवनको लक्ष्य हुनुपर्ने प्रसङ्गहरूलाई जोडेर कविले यहाँ जे गरियो वा रोपियो त्यसको प्रतिफल मृत्युपरको जीवनमा उपलब्ध हुने आस्तिक कुरालाई अगाडि ल्याएका छन् । क्षणभङ्गुर जीवनमा हाम्रा कर्महरू केवल भौतिक प्राप्तिका निम्ति (केवल इष्टा, चुन, ढुङ्गाका निम्ति) मात्र नभएर सत्य, शिव र सुन्दरताका निम्ति हुनुपर्ने उल्लिखित काव्यिक दृष्टिकोणहरू परोपकारतिरै केन्द्रित भएका पाइन्छन् । यी दृष्टिकोणहरू औपनिषदिक र वैदिक पृष्ठभूमिमा पल्लवित बनेकाले कविका यी विचारहरू भौतिकताभन्दा पर परमार्थी हुन पुगेका छन् । जीवन र जगत्का रूप-पक्षभन्दा पर गई सार पक्षको चर्चा गर्ने कविका यी विचार र दृष्टिकोणहरू मानवधर्ममा आधारित भइकन अझ भनौं आध्यात्मिक मानवतावादी दर्शनमा आधारित भएका पाइन्छन् ।

७. निष्कर्ष

आजभन्दा करिब १५० वर्ष अगाडि सृजना गरिएको ‘वधूशिक्षा’ नीतिमूलक औपदेशिक काव्य हो र यसले नारीहरू सभ्य, सुसंस्कृत बने समाज सुन्दर हुन्छ भन्ने कुरालाई अगाडि सारेको छ । हिन्दू अध्यात्म ग्रन्थहरूमा मातृशक्तिको उच्च महिमा छ भन्ने विषयमाथि प्रकाश पाउँ प्रस्तुत कृतिले पुत्र कपुत होला तर माताचाहिँ कुमाता हुन्छ भन्ने पौरस्त्य धर्मग्रन्थका महान् आदर्श र वाणीहरूलाई स्थापित गर्न चाहेको छ । नारीहरू यदि कर्तव्यबाट विचलित भए भने सामाजिक संरचनाको स्वरूप कस्तो होला भन्ने कुराबाट चिन्तित भएर समाजलाई मर्यादित गर्न भानुभक्तले मित्र तारापतिको घरबाट एउटा प्रेरणा लिँदै मानिसहरूलाई नैतिकतामा आबद्ध गरी उनीहरूभित्र निहित मनुष्यत्व जगाउन ‘वधूशिक्षा’ रचना गरेका हुन् । यसको सृजनामा भानुलाई केवल लहड र रहर मात्र थिएन, एउटा बाध्यता र विवशता थियो । बुहारीले मर्यादा नाघी सासूलाई हेप्ने र दया र करुणालाई बिसर्पण सासूले बुहारीलाई सत्तोसराप गर्ने हाम्रा परम्परागत सामाजिक प्रवृत्तिभित्र कविले डरलाग्दो समस्या देखे र यी यस्ता मानवीय दुर्गुणहरू नपखालिएसम्म कुनै व्यक्ति, परिवार, समाज निरापद नहुने ठानी यस अभियानमा उनी सक्रिय बन्न पुगे । यो एउटा प्रारम्भ थियो नै यदि यिनको भौतिक र पार्थिव जीवन अझ लम्बिएको भए ‘वरशिक्षा’, ‘भातृ-भगिनी शिक्षा’ जस्ता अमूल्य अन्य ग्रन्थहरू लेख्थे र नेपाली समाजले पाउने थियो भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यसरी समाजका तत्कालीन विसङ्गतिउपर दह्रो कलम चलाउँदै र खरो बोल्दै मानिसका छाडावादी संस्कार र संस्कृति विरुद्ध भानु जुटिरहेका थिए । तर, भानुका तत्कालीन यी प्रगतिशील विचार र दृष्टिकोणबाट असहमत हुनेहरू हिजोआज वधूशिक्षाका उल्लिखित सूक्ष्म र सारभूत विषयका उपर बेवास्ता गर्दै यसको क्षिद्रान्वेषण

गर्न कस्सिएका पनि देखिन्छन् । गुणका पारखीहरू कुनै पनि वस्तुको रूपमा वा शृङ्गारमा भन्दा त्यसका गुणहरूको पारख गर्नेतिर केन्द्रित हुन्छन् भने तर रूपवादी पाठक/समालोचकहरू भने कुन परिस्थिति र समयमा कृतिको रचना भएको हो वा त्यसले प्रदान गर्न खोजेको सामाजिक र सामयिक सन्देश के थियो, त्यसको मूल्य र महत्त्व नै नबुझी एकाएक त्यस विषयवस्तुको सतहबाटै मूल्याङ्कन गर्न अग्रसर हुन्छन् । जे होस्, एउटा परिवारभित्रका तत्कालीन दोषहरूलाई उजागर गर्दै समाजलाई सुसभ्य र संस्कारित गर्न भानुले 'वधूशिक्षा' का माध्यमबाट जुन दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् त्यहाँ उनी प्रगतिशील अनि वैचारिक कविका रूपमा देखिएका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आचार्य, बाबुराम (२०२३), *पुराना कवि र कविता*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

आचार्य, भानुभक्त (२०६७), *भानुभक्तको रामायण (छैटौँ सं.)*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

थापा, मोहनहिमांशु (२०५०), *साहित्य परिचय (चौथो सं.)*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

नेपाल, घनश्याम (ई.सं. १९९२), *शैलीविज्ञान*, गान्तोक : आँकुरा प्रकाशन ।

न्यौपाने, नेत्रप्रसाद (२०७०), *कविता सिद्धान्त र समीक्षा*, पाल्पा : कलाविमर्श केन्द्र ।

भट्टराई, रामप्रसाद (२०७३), *भाषिक अनुसन्धान विधि : परिचय र प्रयोग (दोस्रो सं.)*, काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०५६), *समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।